

**ABŞERON, XƏZƏR ADALARI VƏ QOBUSTANIN
ORNİTOCOĞRAFİ SƏRBƏSTLİKLƏRİ****Q.T.MUSTAFAYEV, N.A.SADIQOVA**
Bakı Dövlət Universiteti

İlk dəfə olaraq Bakı-Abşeron yarımadası, Bakı-Abşeron arxipelaqları və Qobustan hər biri sərbəst ornitocoğrafi rayon kimi öyrənilir. Məqalənin nəticəsi həmin üç ərazidə bioloji müxtəlifliyin (quşların) qorunmasına ayrı-ayrılıqda münasibət tələb edir.

Abşeron yarımadasının ornitofaunası haqqında bir sıra ədəbiyyatda pərakəndə qeydlər edilməsi XIX əsrin axırlarından başlanmışdır. Lakin Abşeron yarımadasının ornitofaunası 1950-ci illərdə (Qənbərov, 1958), XXI əsrin əvvəlində Qobustanın (Məhərrəmova, 2003) və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda olan adalarında (Sultanov, red. 2000) məqsədyönlü ornitoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycanda quru sahə ekosistemlərində yaşayan quşların monoqrafik tədqiq edilməsi (Mustafayev, 1985) bu məqalədə qaldırılan problemin həllinə də xeyli aydınlıq gətirmişdir.

«Ornitocoğrafi rayonlaşdırmada kompleks bioekoloji təhlil» prinsipinin ilk müəllifi (Mustafayev, 1985) bu problemin həlli üçün növ siyahısını, fərdlərin sayını və biokütləni əsas götürmüşdür. Lakin materialın məhdudluğu nəticəsində Abşeron yarımadası (Bakı şəhəri ilə birlikdə), Qobustan və Bakı-Abşeron arxipelaqları ornitocoğrafi baxımdan eyni rayon hesab edilmişdir.

Material və metodlar

Məqalənin əsasını Q.T.Mustafayevin 1985-ci ildən sonra, N.A.Sadiqovanın isə 1999-cu ildən başlayaraq apardıqları çöl tədqiqatları təşkil edir. Tədqiqatın əsas metodikası orijinaldır: «Ornitofaunanın çoxparametrlı kompleks bioekoloji təhlil prinsipi». Bu məqalədə 14 parametrdən istifadə edilmişdir: fauna tipləri, faunanın formalaşması faktorları, növün makrostrukturu, faunanın mövsüm dinamikası, kəmiyyət kateqoriyaları, biotopik yerləşmə, sinantrop luq səviyyəsi, landşaftdan istifadə səviyyəsi, yuva şəraiti, sosiologiyası, sutkalıq fəaliyyəti, inkişaf tipləri, haradan yem götürməsi və yem xarakteri. Quşların taksonomiyası və azərbaycanca adları ədəbiyyata (Mustafayev, 2004; Mustafayev, Sadiqova, 2005) əsaslanır. Sinatroplasma səviyyəsi və yem xarakteri orijinal metoda görə verilmişdir (Mustafayev, Məhərrəmova, 2001; Mustafayev, Sadiqova, 2005). Bioekoloji proseslərin monitorinqi vizual və optiki üsullarla aparılmışdır. Kəmiyyət kateqoriyaları 1 km² sahəyə düşən quşların orta hesabla sayına əsaslanır (Mustafayev, 1985). Ornitocoğrafi rayonların oxşarlıq əmsali Çekanovski-Serenson formuluna görə hesablan-

mışdır: $K = \frac{2C}{A+B} \cdot 100\%$. Burada A və B müqayisə edilən ərazilərdə növlərin sayını, C isə hər ikisi üçün ümumi olan növlərin sayını göstərir.

Materialın müzakirəsi

Azərbaycanın ərazisi Palearktikanın Aralıqdəniz yarımvilayətinin Qafqaz və Ön Asiya dairələrinə daxildir (Vereşaqin, 1959). Qafqaz dairəsi Şərqi Qafqaz meşə sahəsinə, Talış meşə sahəsinə və Şərqi Qafqaz yüksək dağ sahəsinə; Ön Asiya dairəsi isə Naxçıvan-Talış bozqırları və Mərkəzi Azərbaycan sahələrinə ayrılır (Mustafayev, 1985, 2005). Bu sahələr 14 ornitocoğrafi rayonu birləşdirmişdir. Lakin əlavə tədqiqatlar göstərir ki, rayonların bölgüsünə bəzi düzəlişlər edilməlidir.

1985-ci ildə Qobustan, Bakı-Abşeron yarımadası və Bakı-Abşeron arxipelaqları «Abşeron-Qobustan» adı altında bir ornitocoğrafi rayon kimi qəbul edilmişdir (Mustafayev, 1985). Lakin son 20 ildə Q.T.Mustafayevin özünün rəhbərliyi altında N.A.Sadıqovanın apardığı əlavə tədqiqatlar «Abşeron-Qobustan» adlı ümumi rayonun reallığını təsdiq etmir. Əlavə tədqiqatlar göstərir ki, «Abşeron-Qobustan» rayonu (Mustafayev, 1985) 3 (üç) sərbəst rayona ayrılır: Qobustan, Bakı-Abşeron yarımadası və Bakı-Abşeron arxipelaqları.

Qobustanda 74 növ və yarım növ quş nəsil verir (Məhərrəmov, 2003). Bunlardan 22-si Bakı-Abşeron yarımadasında və Bakı-Abşeron arxipelaqlarında yoxdur.

Ağgöz qaraördək	– <i>Aythya niroca</i>
Bozqır sarı	– <i>Buteo rufinus rufinus</i>
İlaneyən dəmircaynaq	– <i>Circaetus gallicus gallicus</i>
Ağquyruq sahilqartal	– <i>Haliaeetus albicilla albicilla</i>
Leşcil ağqartal	– <i>Nephron percnopterus percnopterus</i>
Aralıqdəniz qızılquşu	– <i>Falco biarmicus feldeggi</i>
Xınalı kəklik	– <i>Alectoris chukar kurdestanica</i>
Böyükdimdik bozca	– <i>Charadrius leschenailti grassirostris</i>
Qaraqarın bağırqara	– <i>Pterocles orientalis orientalis</i>
Adi keçisağan	– <i>Capriulcus europaeus meridionalis</i>
Ağqarın uzunqanad	– <i>Apus melba melba</i>
Adi tarlaturağayı	– <i>Alauda arvensis canterella</i>
Ala sağsağan	– <i>Pica pica pica</i>
Qırmızıdimdik dağqarğası	– <i>Pyrrhocorax pyrrhocorax docilis</i>
Qarabaş pöhrəcil	– <i>Sylvia atricapilla dammholzi</i>
Ala çaxraqcıl	– <i>Oenanthe hispanica melanoleuca</i>
Adi pəsnəkquş	– <i>Remiz pendulinus menzbieri</i>
Qaya cilovlusu	– <i>Sitta neumayer rupicola</i>
Qaradöş sərçə	– <i>Passer hispaniolensis transcaspicus</i>
Qayalıq sərçəsi	– <i>Petronia petronia exiqua</i>
Tarla vələmirquşu	– <i>Emberiza calandra calandra</i>

Bakıda və Abşeron yarımadasında 52 növ və yarım növ quş nəsil verir. Bunlardan 3 növü Qobustanda və Bakı-Abşeron arxipelaqlarında

yoxdur (onlar Bakıya və Abşeron yarımadası üçün xarakterikdirlər):

Adi sarıköynək	– <i>Oriolus oriolus oriolus</i>
Qamışcıl nazıkdımdık	– <i>Luscinola melanopoqon mimica</i>
Ağbığ pöhrəcil	– <i>Sylvia mystacea mystasea</i>

Bir qrup quş Bakı-Abşeron yarımadasında və Xəzər adaları arxipelaqlarında nəsil verir, Qobustanda isə yoxdur:

Boz vağ	– <i>Ardea cinerea cinerea</i>
Adi soltanquş	– <i>Porphyrio porphyrio seistanicus</i>
Adi qaşqaldaq	– <i>Fulica atra atra</i>
Dəniz bozçası	– <i>Charadrius alexandrinus alexandrinus</i>
Bataqlıq bayquşu	– <i>Asio flammeus flammeus</i>
Dam xarabacılı	– <i>Athene noctua indigena</i>

Bakı-Abşeronda nəsilverən quşların başqa bir qrupu Bakı-Abşeron arxipelaqlarında yoxdur, Qobustanda isə nəsil verirlər:

Adi qur-qur	– <i>Streptopelia turtur turtur</i>
Kiçik qur-qur	– <i>S.senegalensis ermanni</i>
Adi göycəqarğa	– <i>Coracias qarrulus qarrullus</i>
Gizlin qamışcıl	– <i>Acrocephalus schoenibaenus</i>
Adi çaxraqcıl	– <i>Oenanthe oenanthe oenanthe</i>
Keçəl çaxraqcıl	– <i>O.pleschanka pleschanka</i>
Qaraboyun çaxraqcıl	– <i>O. finischii</i>
Bülbülü tuqaycıl	– <i>Cercotrichas qalactotes qalactotes</i>
Çöl sərçəsi	– <i>Passer montanus transcaucasicus</i>

Bakı-Abşeron arxipelaqlarında 67 növ və yarımöv quş nəsil verir. Bunlardan 21 növü Abşeron yarımadasında və Qobustanda yoxdur (yalnız adalarda nəsil verir):

Böyük qarabatdaq	– <i>Phalacrocorax carbo sinensis</i>
Kiçik qarabatdaq	– <i>Ph. pygmaeus</i>
Böyük danquşu	– <i>Botaurus stellaris stellaris</i>
Kiçik danquşu	– <i>Ixobrychus minitus minitus</i>
Kürən vağ	– <i>Ardea purpurea purpurea</i>
Yaşılbaş ördək	– <i>Anas platyrhynchos platyrhynchos</i>
Adi qamışquşu	– <i>Gallinula chloropus chloropus</i>
Otluq ilbizcüllütü	– <i>Tringa totanus totanus</i>
Çəmənlik haçaquyuğu	– <i>Glareola pratincola pratincola</i>
Qarabaş qağayı	– <i>Larus melanocephalus</i>
Çöl qağayısı	– <i>L. ridibundus ridibundus</i>
Göyərçə qağayı	– <i>L. genei</i>
Qəh-qəhi qağayı	– <i>L. cachinnans</i>
Qara bataqlıqsüpürən	– <i>Chlidonias niger niger</i>
Ağqanad bataqlıqsüpürən	– <i>Ch.hybridia hybridia</i>
Ağyanaq bataqlıqsüpürən	– <i>Sterna sandvinensis sandvinensis</i>
Alaburun susüpürən	– <i>S. hirundo hirundo</i>

Çay susüprüeni	– <i>S.albifrons albifrons</i>
Yaşıl qızlarquşu	– <i>Merops superciliosus persicus</i>
Qamışlıq vələmirquşu	– <i>Emberiza schoniclus caspia</i>

Ornitofaunanın oxşarlıq əmsalı Bakı-Abşeron yarımadası ilə Qobustan arasında 67%, Bakı-Abşeron yarımadası ilə Bakı-Abşeron arxipelaqları arasında 66%, Bakı Abşeron arxipelaqları ilə Qobustan arasında isə 56% təşkil edir.

Ornitocoğrafi rayonların əsas sinekoloji fərqləri (cədvəl 1) onların sərbəst rayon statusunu təsdiq edir. Ornitofaunanın formalaşmasında təbii faktorların rolu arxipelaqlarda maksimal (67,2%), Bakıda-Abşeron yarımadasında isə minimaldır (30,8%). Oturaq limnodofil və kolonial növlərin arxipelaqlarda çox olması Xəzər dənizinin hesabınadır. Sinantrop növlərin, o cümlədən tam sinantropların Abşeron yarımadasında maksimal olması Bakı şəhərinin hesabınadır. İmmaturoonat növlər arxipelaqlarda minimaldır (65,7%), ona görə ki, ətraf mühitin antropogen transformasiyası quşların nəsil qayğısının güclənməsini tələb edir. Ən çox antropogen transformasiya edilmiş rayon məhz Abşeron yarımadasıdır. Burada entomofaq quşların çox (87,9%) olması meyvə bağlarının və yaşıllıqların hesabınadır.

Cədvəl 1

Müqayisə edilən ornitocoğrafi rayonların sinekoloji fərqləri

Ekoloji parametrlər	Rayonlar		
	Qobustan	Bakı-Abşeron arxipelaqları	Bakı-Abşeron yarımadası
Ornitofaunanın formalaşmasında təbii faktorların rolu	56,8	67,2	30,8
Oturaq növlər	31,1	49,3	39,0
Limnodofil növlər	14,9	46,3	25,0
Nadir növlər	55,4	67,2	36,5
Kolonial növlər	18,9	32,8	23,1
Sinantrop növlər	31,1	29,9	59,6
Tam sinantropolar	12,2	22,4	25,0
İmmaturoonat növlər	83,8	65,7	86,5
Entomofaqlar	44,6	40,3	87,9

Müqayisə edilən ornitocoğrafi rayonlarda quşların autekoloji göstəriciləri də bu ərazilərin fərqli olmasından irəli gəlir. Məsələn, *Tadorna ferruginea* suya yaxın torpaq yarpağında tülkü və porsuğun köhnə yuvalarında nəsil verdiyi üçün Qobustanda var, arxipelaqlarda isə yoxdur. *Falco naumanni* materikdə əsasən antropogen tikintilərdə, adalarda isə qızlarquşu yuvalarında nəsil verir.

Falco tinnunculus materikdə ağac koğuşunda və qayalarda, adalarda isə insan tikintilərində nəsil verir. *Porphyrio porphyrio* və *Fulico atra* materikdə su basmış cəngəllikdə, adalarda isə suya yaxın quru cəngəllikdə nəsil verir. *Columba livia* materikdə böyük koloniyalar, adalarda isə kiçik koloniyalar halında yaşayır. *Apus apus* materikdə koloniya halında yaşayır, adalarda isə yuvaları tək-tək yerləşir. *Merops apiaster* və *M.supersiliosus* materikdə obliqat kolonial quşlar olduqları halda, adalarda kolonial həyata keçid mövqeyi tuturlar. *Upupa epops* Qobustanda

və Abşeronda polibiont, adalarda isə tam sinantropdur. *Delichon urbica*, *Motacilla alba* və *Sturnus vulgaris* Qobustanda natamam sinantrop, adalarda isə tam sinantropdurlar. *Corvus cornix* və *Turdus merula* Qobustanda natamam sinantrop, Abşeronda və adalarda tam sinantrop, *Muscicapa striata* isə Abşeronda polibiont, Qobustanda və adalarda tam sinantropdur.

Nəticə

«Abşeron-Qobustan» adı altında verilmiş ornioqrafi rayon (Mustafayev, 1985) 3 sərbəst rayona ayrılmalıdır: 1) Bakı-Abşeron yarımadası; 2) Qobustan; 3) Bakı-Abşeron arxipelaqları.

ƏDƏBİYYAT

1. Верещагин Н.К. Млекопитающие Кавказа. М.-Л.: Наука, 1959, 704с.
2. Гамбаров К.М. Материалы по птицам Абшеронского полуострова // Уч. зап. АГУ. Серия биология. Баку, 1958, №1, с.67-80.
3. Магеррамова Н.А. Сравнительная экология фоновых и редких видов позвоночных животных Гобустана. Баку, 2003, 22с.
4. Мустафаев Г.Т. Птицы наземных экосистем Азербайджана. М.: МГУ, 1985, 54с.
5. Mustafayev Q.T. Azərbaycanın ornitofaunasının taksonomik spektri. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2004, 35s.
6. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycan quşları (*monografiya*). Bakı: «Çaşıoğlu», 2005, 419s.
7. Sultanov E.N. (*red.*) Azərbaycanın potensial Ramsar sahələri. Bakı, «Ölkəşünas», 2000, 121s.

ОРНИТОГЕОГРАФИЧЕСКИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ БАКУ-АБШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА, ГОБУСТАНА И АРХИПЕЛАГОВ КАСПИИ

Г.Т.МУСТАФАЕВ, Н.А.САДЫХОВА

РЕЗЮМЕ

Впервые Баку-Абшеронский полуостров, Гобустан и Бакинские-Абшеронские архипелаги изучены как самостоятельные орнитогеографические районы. Биоразнообразие (птицы) этих районов требует обособленных мер охраны.

ORNITHO GEOGRAPHICAL INDEPENDENCE OF BAKU-APSHERON PENINSULA, KOBUSTAN AND CASPIAN ARCHIPELAGOES

G.T.MUSTAFAYEV, N.A.SADIKHOVA

SUMMARY

For the the first time is determined the independence of Baku-Apsheron peninsula, Kobustan and Baku-Apsheron archipelagoes as the ornithogeographical regions. Bioverietiy (birds) of these regions need isolated degrees of protection.